
PETER SINGER
– IZMEĐU ZAGREBA
I BEOGRADA

HRVOJE JURIC

BIOETIKA?

“Bioetika” je pojam koji je – usprkos nejasnosti koju još često izaziva – ušao u svakodnevnu upotrebu. “Bioetika” je – usprkos svakodnevnoj upotrebi i “samorazumljivosti” – još često nejasan pojam, i to ne samo “u narodu”, već i u ozbiljnim znanstvenim raspravama. No: o bioetici se govori, o bioetici se piše, o bioetici se raspravlja; dakle, nešto kao što je “bioetika” na neki način ipak postoji. Što je to onda – *bioetika*?

Najlakši put je, dakako, onaj historijski: kada i kako je nastala bioetika? Isprva bi se moglo pomisliti, zaključujući po njezinu nazivu, da je bioetika nastala kao nova grana etike ili novi pravac u okviru etike kao znanstvene discipline. No, tome nije tako. Iako između filozofijske etike, s jedne strane, i bioetike, s druge strane, danas postoji uska povezanost, sâm nastanak bioetike nije se odigrao u tradicionalnom etičkom okviru. Štoviše, bioetika nije nastala ni u okviru filozofije, ni u okviru neke druge znanosti. Ona je nastala kao *društveni pokret*, i to početkom šezdesetih godina dvadesetog stoljeća u Sjedinjenim Američkim Državama. U to je vrijeme znanstveno-tehnološki napredak u biologiji i medicini (kasnije će se ustaliti i izraz “biomedicina”) dostigao takav stupanj da su se medicinskim stručnjacima otvorile neslućene mogućnosti liječenja dotad neizlječivih bolesti, njihova preveniranja i, konačno, mogućnosti produljenja ljudskog života. No, rast znanja znanosti i moć novih tehnologija istodobno je donio i sve veći broj etičkih dilema u praktičnom postupanju. Ta “nova medicinska situacija” pokazala je nedostatnost rješavanja etičkih dilema u medicini samo na razini liječničke struke, pa čak i na razini odnosa liječnik–pacijent, koji je tradicionalno, usprkos proklamiranim odredbama o otvorenosti i dijalognosti odnosa između pacijenta i liječnika, ipak većinom jednosmjernan. Takve etičke dvojbe pokazale su, naime, potrebu za širim i dubljim diskutiranjem i rješavanjem nastajućih problema. To je značilo osnivanje posebnih savje-

todaynih i, u određenom smislu, operativnih tijela, koja su kasnije nazvana – *etičkim komitetima*. U njihovom sastavu pak nisu bili samo liječnici, već i filozofi, teolozi, pravnici i drugi. Ta su gibanja na medicinskoetičkom području tekla paralelno s intenziviranjem zahtjeva mnogobrojnih američkih grupa i pokreta, koji su ciljali na povećanje utjecaja građana u sferi liječenja i liječničke skrbi, odnosno u raspravama o medicinskoetičkoj, medicinskopravnoj i medicinskopolitičkoj problematici (pobačaj, eutanazija, biomedicinska istraživanja itd.). Osnivanje prvih etičkih komiteta – koji danas postoje ne samo na bolničkoj, već i na višim razinama – u sklopu sa spomenutim građanskim zahtjevima, pokrenulo je, dakle, nastanak bioetike. Sve ostalo je povijest, moglo bi se reći. Teorija je, u ovom slučaju, došla naknadno, ali je znatno pospješila daljnju ekspanziju bioetike. Naime, određeni broj znanstvenika, u prvo vrijeme liječnika, uvidio je potrebu sistematiziranja stečenih iskustava iz konkretne medicinskoetičke prakse i daljnjeg razvijanja teorijske rasprave o pitanjima koja su se, kao i uvijek u medicini, ticala temeljnih ljudskih pitanja: života i smrti. Pored liječnika, danas o bioetičkim temama raspravljaju i biolozi, filozofi, teolozi, pravnici, sociolozi i mnogi drugi. Tako je, malo po malo, bioetika od društvenog pokreta dospjela u fazu svoga konstituiranja kao znanstvene discipline.

No, pojam “bioetika” u svojim se povojima i prvim desetljećima odnosio isključivo na medicinsku etiku koja je, na naznačenu putu, prerasla okvire tradicionalne, hipokratske medicinske etike i postala “novom medicinskom etikom”, odnosno – “bioetikom”. Širenjem stručnoga kruga ljudi koji su sudjelovali u

raspravi o novim medicinskoetičkim pitanjima širio se i krug problema koji su se promišljali pod imenom bioetike. Tako se danas u bioetičkom okviru ravnopravno raspravlja širok spektar pitanja: od onih koja se odnose na biomedicinsku problematiku, preko onih koja se tiču genetski modificirane hrane ili životinjskih prava, do ekoloških pitanja.

Iako još i danas postoje neslaganja pri određenju pojma bioetike, bez obzira na njezova sužavanja i proširivanja, može se reći da se većina bioetički zainteresiranih autora slaže oko određenja problema koji dolaze u horizont bioetike. Naime, svim tim međusobno umreženim problemima zajednički je nazivnik *život*, mišljen i promatran u svim svojim fazama i stupnjevima, oblicima i pojavljivanjima, daka-ko u svjetlu moralnih problema koji se u vezi s njim javljaju. Na temelju toga bioetika se – sukladno svojoj etimologiji – doista može nazvati “etikom života”.

Od šezdesetih godina prošlog stoljeća do danas etika je, kako sam ukratko nastojao pokazati, prošla put od društvenog pokreta do znanosti. Danas se može govoriti o institucionalizaciji bioetike: ona je kao predmet ušla u akademske programe, postoji bezbroj bioetičkih instituta, ustanova i udruženja, kao i bioetičkih komiteta u području biomedicine ili poljoprivrede, održavaju se bioetički skupovi, količina specijaliziranih izdavačkih biblioteka, časopisa i web stranica nepregledna je... No, usprkos svemu tome pitanje što je to bioetika ostaje otvorenim.

Za njezino “samoosmišljavanje” to je pitanje, naravno, bitno. No, sve dok funkcionira ne samo institucionalni “bioetički po-

gon”, već i *bioetička rasprava* u bitnom smislu, smatram da precizan odgovor na nj nije prijeko potreban da bi prijeko potrebna bioetička rasprava mogla ostati otvorenom.

Osobno, smatram neprimjerenima tendencije koje još i danas sužavaju pojam bioetike na “novu medicinsku etiku”, iako nova medicinska etika ima svoju već povijesnu vrijednost i relevantnost u okviru bioetike, a prvi je i najjači poticaj promišljanju bioetičke problematike došao doista iz tzv. “nove medicinske etike”. Ne smatram bioetiku također ni “disciplinom u nastanku”, već – multidisciplinarnim i pluriperspektivnim problemskim područjem, u kojem se susreću različite znanosti i različiti, čak i oprečni, pristupi (bilo znanstveni bilo izvan-znanstveni), koje pak povezuje zajednička tema, a to je, kako sam već spomenuo, sâm život u svoj svojoj istodobnoj samorazumljivosti i za-mućenosti.

PETER SINGER?

Jedno od najvažnijih imena današnje bioetike nesumnjivo je Peter Singer. Taj je australski filozof svjetsku bioetičku raspravu zadužio po najprije svojim brojnim objavljenim knjigama, člancima i uređivačkom djelatnošću (zbornici, antologije i, *last but not least*, časopis *Bioethics*). No, jednako važan, a u određenom smislu i važniji aspekt njegova djelovanja predstavlja neumorno *propagiranje* bioetike, naime njegovo poticanje bioetičkih rasprava u javnosti (“filozofskoj” i “široj”), te njegov *angažman* koji nije ostao ograničen samo na sudjelovanje u radu filozofijskih simpozija ili pak održavanje “strogo filozofijskih” predavanja. Upravo po pitanju *angažmana* moglo bi se čak reći sljedeće: ako je

itko od suvremenih filozofa utjelovljenje ideje o “konkretnom angažmanu filozofije/filozofa u društvu” onda je to Peter Singer. I nadalje: ako itko svojim primjerom pokazuje kakvu ulogu filozofija može igrati u današnjici – onda je to Peter Singer. Dakako, on pritom pokazuje i da filozof ne mora odustati od vlastite filozofije ili njezine “filozofičnosti” da bi se uopće mogao angažirati u diskusiji o gorućim globalnim i lokalnim problemima današnjice te da bi mogao sudjelovati u njihovu rješavanju. Daleko je to, dakle, od domaće slike “filozofa u politici i/ili društvu”. No, Singeru kao angažiranom intelektualcu vratit ćemo se još kasnije.

Peter Singer rođen je u Melbourneu 1946. godine. Školovao se na sveučilištima u Melbourneu i Oxfordu, a osim na njima, kasnije je predavao i na nekoliko drugih američkih i europskih sveučilišta, aktualno na američkom Princetonu. Uz to se na ovom mjestu mogu navesti i brojna gostujuća predavanja širom svijeta te dužnosti koje je obavljao u Centru za humanu bioetiku na Sveučilištu Monash u Melbourneu.

No, iza ovih šturih biografskih podataka krije se filozofska osobnost koju se doista može nazvati “kontroverznom”, kako to mnogi i čine. Da ne bih upao u zamku razjašnjavanja pojma “kontroverznosti”, zadržat ću se na ovoj ocjeni: Singer je kao mislilac *originalan* i argumentativno iznimno *uvjerljiv*, a uz to je također *izazovan*, što će reći – u najboljem smislu riječi – *provokativan*. To da provokativnost jednog filozofskog stava neki mogu shvatiti i kao *provokaciju* u “najnižem” smislu, svjedoče žestoke filozofske polemike i javne rasprave, koje su svojedobno bile izazvane naročito Singerovim stavovima o pobačaju i eutanaziji.

Pogrešno interpretiranje, interpretiranje “iz druge ruke” i “preinterpretiranje” (pretjerano interpretiranje) tih stavova doveli su do toga da je Singer doživio oštre napade, od kojih su neki bili čak i doslovce fizički. Najveće neugodnosti – a pod tim eufemizmom kriju se kako službene zabrane predavanja, tako i medijska kampanja usmjerena protiv Singera te javni protesti, u jednom od kojih su mu razbijene naočale – Singer je doživio u Njemačkoj, a u nastavku i u Austriji te Švicarskoj. A to, valja napomenuti, nije bilo slučajno. Činjenica da su najveći broj tih protesta inicirala udruženja invalidnih osoba djelomično objašnjava kako je nastao “slučaj Singer”. Naime, akademski filozofi, koji se oštro protive njegovim filozofskim stavovima, uz nesebičnu pomoć medija pripremili su teren: Peter Singer je čovjek koji propagira pobačaj i aktivnu eutanaziju “životno bezvrijednih osoba”, a “životno bezvrijedne osobe” su ne samo ona ljudska bića koja će već po rođenju ili zbog teških nesreća i bolesti biti osuđena na stanje nepovratne kome, već i sve invalidne osobe. Takva interpretacija je, naravno, predstavljala grubo pojednostavljivanje Singerovih stavova i zabacivanje čitave Singerove argumentacijske pozadine. No, javnost je na temelju toga bila uspješno mobilizirana. Činjenica da mu nije bilo omogućeno da sâm izloži svoje stavove pokazala je da uopće ne postoji želja za dijalogom o tim, koliko god provokativnim, toliko i bitnim pitanjima. Razlog medijske buke koju je Singer izazvao krije se, dakako, u osjetljivosti njemačke javnosti na otvaranje pitanja o eutanaziji, koja pak ima korijen u tragičnim iskustvima s eutanazijom i eugenikom iz nacional-socijalističkog vremena. Do koje mjere Nijemci

zaziru od ovih tema govori i to što često već i sama riječ “bioetika” u Njemačkoj izaziva sumnjičavost.

U vezi s time: jedna apsurdna i jedna paradoksalna činjenica. Apsurdno je, naime, to što se Singera otvoreno prikazivalo kao čovjeka koji gotovo propagira nacističke metode istrebljivanja “životno bezvrijednih bića” ili barem nema sluha za nacističke zločine učinjene pod imenom eutanazije. Pritom se zanemarivala činjenica da je sâm Singer Židov, čiji su roditelji izbjegli pred nacizmom iz Austrije i čija su tri djeda i jedna baka stradali u nacističkim koncentracijskim logorima. Paradoksalno je to što su sve zabrane i sva ocrnjivanja koja je Singer doživio u Njemačkoj i općenito na njemačkom govornom području bila prilično kontraproduktivna: danas se na njemačkom mogu čitati najvažnija Singerova djela i djela drugih autora koji se bave sličnim temama, a i rasprava o eutanaziji i pobačaju u Njemačkoj je uvelike intenzivirana.

Pojednostavljena slika koja je, na kratko prikazan način, stvorena o Singeru izlaže ga napadu i s druge strane. Naime, “takav Singer” savršeno se uklapa u okvir onoga što katolička teologija (a onda i katolička bioetika, pozivajući se prvenstveno na encikliku *Evangelium vitae* pape Ivana Pavla Drugog) danas naziva “kulturom smrti”. Današnji svijet je, prema tom shvaćanju, uvelike obilježen moralnom degradacijom, čiji glavni proizvod predstavlja rastući broj pobačaja i eutanazija te zahtjevi za njihovom potpunom legalizacijom i liberalizacijom. Stoga je i sâm otvaranje tih pitanja, za radikalnije katoličke teologe i filozofe, u protivnosti s idejom čovjeka kao vrijednosti po sebi i

144

dogmom o svetosti ljudskog života od začeca do smrti. Je li Singer onda doista prorok “kulture smrti” i je li njegova *bioetika* (“etika života”) doista, u svojoj srži i krajnjim konzekvencijama, jedna *tanatoetika* (“etika smrti”)?

Za one koji to doista žele doznati, odgovor se krije već u dvjema ključnim knjigama Petera Singera: *Animal Liberation* (1975., ²1990., ³1995.) i *Practical Ethics* (1979., ²1993.). Obje te knjige – koje odgovaraju i na pitanje zašto je Singer originalan i provokativan mislilac – u posljednjih su se nekoliko godina pojavile i na nekima od jezika južnoslavenskih naroda.

Točnije rečeno: 1998. godine je kod zagrebačkog izdavača *Ibis grafike*, u prijevodu Nevena Petrovića, objavljena Singerova knjiga *Oslobođenje životinja*, a dvije godine kasnije, 2000., beogradski je izdavač *Signature* objavio Singerovo djelo *Praktična etika* u prijevodu Dragane Dulić.

Bez namjere da čitatelja ovog članka upoznajem s navedenim Singerovim djelima u tolikoj mjeri da ih on ne bi morao ni čitati, kao i bez namjere da se upuštam u kritiku spornih mjesta njegove filozofije, kojih svakako ima, iznijet ću nekoliko misli koje su mi se nabacile uz ponovno čitanje spomenutih vrijednih knjiga.

OSLOBOĐENJE ŽIVOTINJA?

Kao najvažniju točku Singerove filozofije u cjelini, a *Oslobođenja životinja* napose, vidim njegovu – kritiku *specizma*. Što je *specizam*?

Najveći problem s kojim se čitatelj Singerove knjige *Oslobođenje životinja* suočava već u

naslovu knjige jest pojam “oslobođenja”. Ako pogledamo što Singer podrazumijeva pod izrazom “pokret za oslobođenje” – a to su zahtjevi za zaustavljanjem diskriminacije koja je zasnovana na proizvoljnoj karakteristici poput rase ili spola – teško da će itko od nas u tome naći nešto sporno, nerazumljivo i neprihvatljivo. No, spomenuta teškoća javlja se kada Singer, već u sljedećem koraku, zahtjev za oslobođenjem (odnosno, priznavanjem barem osnovnih prava) proširi s ljudske zajednice i pojedinih njezinih skupina na druga živa bića – *životinje*. Čovjek Zapada, koji je gospodar Zemlje, koji je već biblijskom odredbom dobio pravo da *raspolaze* Zemljom, čitavim svijetom živoga, prirodom, uključujući i životinje – u ovoj će točki ustuknuti i velikodušnost dodjeljivanja i poštovanja prava ograničiti samo na druge ljude; u najvelikodušnijem slučaju na *sve ljude*, neovisno o njihovoj pripadnosti određenoj ljudskoj skupini. Priznavanje prava drugih ljudi znači isključivo priznavanje prava Čovjeka, a prava Čovjeka znače isključivo prava jedne *vrste*. Vrsta (*species*) čini tako okvir našega (moralnog) djelovanja. Takav rasprostranjeni i uvriježeni stav Singer naziva izrazom – *specizam*. *Specizam* je “predrasuda ili stav ili pristranost u korist članova nečije vrste a protiv interesa članova drugih vrsta”.¹ Iako bi se takav stav na primjeru ljudskoga odnosa prema životinjama mogao nazvati uobičajenim izrazom “antropocentrizam”, Singer to ne čini jer njegova je namjera ne samo ukazati na problem, već taj problem i riješiti. A da bi se problem riješio, njegovu se rješavanju mora pristupiti već u samom korijenu. Korijen, dakako, predsta-

¹ Peter Singer, *Oslobođenje životinja*, Ibis grafika, Zagreb, 1998, str. 5.

vlja nespremnost prestupanja jedne, po Singerovu mišljenju proizvoljne granice, granice između *ljudske* i *ne-ljudske životinje*. No, dublji korijen takvoga stava krije se u općoj ljudskoj sklonosti ka postavljanju granica na osnovi neke proizvoljno odabrane karakteristike ili pripadnosti, u što spadaju i unutarljudske granice (rasne, etničke, političke, socijalne itd.). Razriješiti bit specizma, tj. raskrinkati ga, znači istodobno postići korist u rješavanju nesumnjivo problematičnog odnosa današnjeg čovjeka prema životinjama.

Singerovu ideju moguće je promotriti i s obzirom na trostupanjsko i u biti filozofijskopovijesno shvaćanje *emancipacije* kod Henryja Salta, kojega mnogi s pravom smatraju Singerovim prethodnikom ("ocem"), uz Jeremyja Benthamu ("djeda"), čija je filozofija (barem u području rasprave o životinjskim pravima) uvelike nadahnula i Salta i Singera. Salt, naime, smatra da je emancipacija (oslobođenje i stjecanje prava) *robova*, kao jedne potlačene grupe, otvorilo put emancipaciji *žena*, kao još jedne, u njegovo doba, obespravljene grupe. Sljedeći stupanj te emancipacije, po Saltu, jest oslobođenje životinja i priznavanje njihovih prava. Danas bismo u "ljudski odsječak" slijeda ove zapravo nikad dovršive, ali ipak napredujuće emancipacije, mogli uvrstiti i općenito prava "drugih": primjerice, drugih rasa, etničkih manjina, homoseksualaca.

No, što nam ovo govori? Jednostavno to da je matrica na kojoj se događaju "unutarljudska" diskriminiranja ista i u slučaju diskriminacije životinja. Argumentacija protiv unutarljudskoga specizma istodobno je, dakle, i argumentacija protiv specizma uopće.

Ipak, bez obzira na to prihvatimo li Saltovo filozofijskopovijesno viđenje emancipacije pojedinih grupa ili vrsta, uvidjet ćemo da se kao sporna točka "oslobođenja" i kod njega i kod Singera pojavljuje "oslobođenje životinja".

Za samoga se pak Singera ta točka ne čini spornom, što on u svojim analizama i pokazuje. No, većini današnjih ljudi to nije ni samorazumljivo, a još manje prihvatljivo. Zato Singer i piše svoje *Oslobođenje životinja* – da bismo zaustavili tiraniju, moramo je najprije razumjeti! Nasuprot specizmu on postavlja svoj stav, koji ukratko glasi: *Sve su životinje jednake*, i to kako one ljudske, tako i one ne-ljudske. Stoga one moraju imati i jednaka prava. Potkrepa tom stavu, odnosno Singerova vrlo uvjerljiva argumentacija, posve je utilitaristička, i to na tragu Benthamova utilitarizma, koji se s jedne strane zasniva na pojmovima ugone i bola, a s druge strane na principu korisnosti. Naime, životinje služuju pravo na jednako uvažavanje iz jednostavnog razloga što, jednako kao i ljudi, posjeduju sposobnost za osjećanje ugone i bola.

Singer, dakle, na temelju tog kriterija, životinje uvodi u sferu morala. Pritom razobličuje specistički stav, koji je više svjetonazorski negoli teorijski artikuliran, odnosno pokazuje njegove korijene, strukturu, oblike i sredstva. No, pitanje je bi li te Singerove analize ikada postale toliko popularne i utjecajne da im nisu pridodana uistinu mučna poglavlja u kojima Singer detaljno, na mnoštvu konkretnih primjera, prikazuje "institucionalizirani mentalitet specizma", odnosno nevjerojatna i besmislena znanstvena istraživanja sa životinjama te industrijske farme na kojima se u stravičnim uvjetima uzgajaju životinje za ljudsku prehra-

nu. S obzirom na posljednje, jasno je da glavni izvor patnje životinja leži u načinu naše prehrane, u našem mesožderstvu, u našoj “mesocentričnosti”. Konzekventno tome, i početak, kao i glavni motor pokreta za oslobođenje životinja, jest – vegetarijanstvo, odnosno veganstvo. Promjena globalne antropocentrične/specističke paradigme neće se, stoga, moći dogoditi dok se ne dogodi naizgled jednostavnija, a zapravo puno složenija i, dakako, teže provedljivija promjena: iz mesožderstva u vegetarijanstvo/veganstvo, i to prvenstveno zato što je način prehrane vrlo bitna, a u ovom kontekstu možda čak i glavna, sastavnica našeg nazora na svijet. Ta prva stepenica, a toga je i Singer svjestan, ujedno je i najteže savladiva. Jer, načelno, danas kod velikog broja ljudi postoji svijest o potrebi priznavanja i poštivanja osnovnih životinjskih prava, ali također, faktično, postoji jaz između *svijesti* o tome i *djelovanja* u skladu s tom sviješću.

Pokazujući na primjerima korištenja i ubijanja životinja u znanstvene i prehrambene svrhe unutar njiju strukturu specizma i njegove implikacije, Singer naravno nije ulazio u daljnje i suptilnije oblike izrabljivanja životinja. No, razlog zašto to nije učinio jasno navodi na jednom mjestu u svojoj *Praktičnoj etici*:

I u mnogim drugim oblastima mogu se postaviti slična pitanja, uključujući trgovinu krznom, lov u svim njegovim različitim oblicima, cirkusi, rodei, zoološki vrtovi, kao i biznis s kućnim ljubimcima. Pošto relevantna filozofska pitanja nisu bitno

drugačija u odnosu na ove slučajeve i one koji se tiču upotrebe životinja u ishrani i istraživanju, ostaviću čitaocu da i na njih primeni odgovarajuće etičke principe.²

Važnost Singerova *Oslobođenja životinja* može se uočiti na dvije razine. Prije svega, to je iznimno važan doprinos teorijskom fundiranju rasprave o pravima životinja. Pojedini autori – kao što je to, primjerice, “zaboravljeni” Henry Salt iz 19. stoljeća – također su ozbiljno raspravljali o problemu moralnog statusa životinja i njihovim pravima, ali njihovo djelo nije imalo odjeka, odnosno nije imalo “povijest utjecaja” koja je svakom djelu prijeko potrebna. Sa Singerom to nije bio slučaj. Upravo u tome se krije i druga bitna vrijednost Singerova *Oslobođenja životinja*. Ono je, naime, odmah po objavljivanju, pa sve do danas, utjecaj širilo i izvan polica biblioteka i čitaonica. Sredinom sedamdesetih, tada još malobrojni zaštitari životinja knjigu su prihvatili kao dugo očekivanu potkrepu vlastite donkihotske borbe. K tomu, upravo je ona, čak i više no unutar njija snaga uglavnom nemoćnih organizacija, pridonijela jačanju pokreta za oslobođenje životinja, njegovu omasovljenju i teorijskoj artikulaciji. Tome u prilog dovoljno govori i to što se ovo Singerovo djelo nerijetko naziva “biblijom pokreta za oslobođenje životinja”, usprkos autorovoj skromnoj ogradi: “Ne vjerujem u biblije; nijedna knjiga nema monopol na istinu. U svakom slučaju, nijedna knjiga ne može postići ama baš ništa ako se ne poklopi s osjećajima njenih čitatelja.”³

2 Piter Singer, *Praktična etika*, Signature, Beograd, 2000., str. 68.

3 Peter Singer, *Oslobođenje životinja*, str. XV.

Kao što se i iz njegove izjave vidi, Singer nikada nije prihvatio ulogu (samo)proglāšenoga gurua pokreta za oslobođenje životinja ili raznolikih društava za prava životinja. Njegov posve konkretan angažman nadilazio je granice teorijskog bavljenja tom problematikom, iako su se obje aktivnosti do danas međusobno skladno dopunjavale. Koliko god je pisao knjige i članke, Singer je isto toliko protestirao i javno nastupao. Osim toga, bio je osnivač i prvi predsjednik australskog pokreta za oslobođenje životinja te predsjednik Federacije životinjskih društava Australije i Novog Zelanda. Zajedno s Paolom Cavalieri Singer je suurednik knjige *The Great Ape Project* (1993.), koja se uklapa u istoimenu inicijativu za priznavanje osnovnih prava "velikim majmunima" (čimpanzama, gorilama i orangutanima).

Te njegove aktivnosti dodatno potvrđuju ono što sam već zapisao o Singeru kao angažiranu filozofu i intelektualcu. Jer: misija filozofije, prema njegovu shvaćanju, ne završava na stranicama knjiga. Štoviše, filozofija i *može* i *treba* utjecati na rješavanje svih onih pitanja koja se nameću *hic et nunc*. Singer je to pokazao i vlastitim primjerom. Mislim pritom kako na njegovo kandidiranje ispred australskih Zelenih na izborima 1994. (kada je dobio 29 posto glasova, što je predstavljalo najbolji dotadašnji rezultat Zelenih u Australiji), tako i na spomenuti angažman u pokretima za prava životinja, što je, konačno, također jedno političko pitanje *par excellence*.

No, čak i ako se zanemari ova "konkretna" dimenzija Singerova rada, može se reći da je nemoguće previdjeti važnost i istaknuto mjesto njegove filozofije u šarolikom polju

današnjih (bio)etičkih rasprava. Kako *Oslobođenje životinja*, kao najutjecajnija Singerova knjiga, tako i *Praktična etika*, kao njegovo najvažnije djelo – na jedan nov način ukazuju na nužnost redefiniranja nekih temeljnih pojmova i postavki tradicionalne filozofije, a osobito etike. Jer pitanja koja Singer postavlja, način na koji ih formulira te odgovori koje na ta pitanja daje tjeraju nas na novo promišljanje etike i morala, čovjeka, svijesti, osobnosti i, konačno, života i smrti.

ŽIVOT?

No, ne bi se smjelo zaboraviti da zahtjevi za ponovnim promišljanjem života dolaze i s one strane koja svakako nije Singerova. "Promišljanje" pak u te dvije koncepcije ima različita značenja. U prvoj, koju sam već pomenuo i koja se može nazvati pozicijom "svetosti života", ponovno se naglašava *vrijednost ljudskog života*, u dobu koje se tim rječnikom naziva "kulturom smrti". To je, dakle, zahtjev za ponovnim vraćanjem životu zbog moralne zabludjelosti koja čovjeka udaljava od života ili ga stavlja u položaj da djeluje protivno onome što život znači i vrijedi. U drugoj koncepciji – koja stoji nasuprot ovoj prvoj, katoličkoj – riječ je o nastojanju da se ponovno promisli život, ali da se taj tradicionalni pojam reinterpreтира i redefinira jer u mnogim aspektima, a naročito onom etičkom, pokazuje svoju nedostatnost.

Na ovome mjestu ne mogu ulaziti u sustavno raščlanjivanje i sučeljavanje ove dvije koncepcije. Ovdje se, dakako, okrećem samo Singeru. Na njegovu je primjeru moguće vidjeti što znači redefiniranje pojma "život" u perspektivi (bio)etičkog promišljanja.

Granica na kojoj tradicionalno prestaje promišljanje života i "dobrog života" u moralnoj perspektivi jest čovjek. Dakle, čovjek kao polazište, središte, svršetak i granica svake moguće etike. Singerovu (ali, treba napomenuti, ne samo njegovu) novost i zaslugu predstavlja izvanljudsko širenje pojma života. Ako je čovjek, u kontinuitetu živoga svijeta, ipak nekakva životinja (makar i "razumna životinja", *animal rationale*), pa stoga može biti govora samo o "ljudskim" i "ne-ljudskim životinjama", što je distinkcija na kojoj Singer inzistira – onda i "život" mora značiti ujedno i *ljudski* i *ne-ljudski život*.

Ako, dakle, kao cilj moralnoga djelovanja uzmemo, npr. "dobar život", jasno je da djelovanje u cilju "dobrog života" ne znači samo djelovanje u cilju *ljudskog* "dobrog života". Jer dobar i loš život mogu imati sva bića koja osjećaju što je za njih dobro i loše: i *ljudske* i *ne-ljudske životinje*.

Proširenje koje je donijela bioetika kao etika života – naime, da područje našega moralnoga djelovanja nije ograničeno na ljudsku zajednicu već obuhvaća život u cjelini, u njegovoj vanjskoj širini i unutarnjoj umreženosti – kod Singera nalazi svoj odjek. U područje moralnog obzira dolaze sva ona bića koja žive i u čijem se životu može govoriti o određenim interesima, prvenstveno interesu vezanom za osjećanje ugone i boli.

Život je pak – da se vratim onoj odredbi koju sam naveo vezano uz sam pojam bioetike – "opća pojava" ili, nešto učenije, "univerzalan fenomen". Kada govorimo o životu u ovom "proširenom", a zapravo jedinom mogućem značenju, onda se lome granice vrsta. Život je prisutan na svim stupnjevima organ-

skoga: od čovjeka, preko životinje, do biljaka; na svakome od njih i u njihovoj isprepletenosti koja *jest sâm život*. Zato se bioetika ne može ograničiti samo na ono ljudsko, niti samo na "više stupnjeve organskog", na čovjeka i životinju. U obzor bioetičkog promišljanja tako dolazi i *priroda*, bilo da se pritom osvrćemo na dostojanstvo *prirode kao takve*, bilo da propagiramo zaštitu prirode ili "okoliša" u odnosu na ljudsko dobro i ljudsku korist.

Izraz "ne-ljudski život" nisam, dakako, upotrijebio u pogrdnom značenju, po kojemu bi "neljudski život" značio "život koji nije dostojan čovjeka", "pasji život" i tome slično. No, ovaj izraz ipak stoji u određenoj vezi s *kvalitetom* života. Naime, pored izvanljudskog širenja pojma života, Singerova perspektiva uključuje i jedno *unutarljudsko* proširenje ovog pojma.

Za Singera, naime, Život (veliko Ž!) nije *vrijednost sama po sebi*. Život je uvijek život pojedinog bića. Svaka jedinka ima pravo na ozbiljenje vlastitoga dobra, a dobro jedinke nije uvijek očuvanje njezina života. Singerov stav suprotan je onim koncepcijama koje mahom, i u bioetici, pripadaju tzv. kontinentalnoj (europskoj) tradiciji, a po kojima je "dostojanstvo (ljudskog) života" osnovni i nepovredivi princip te je nadređeno interesu pojedinca. Kod Singera je polazišna točka argumentacije interes pojedinca. Budući da je interes svake jedinke smanjenje boli i patnje, a u "graničnim situacijama" to znači i eutanaziranje, po Singeru nema razloga za restrikciju ili potpuno uskraćivanje ovog temeljnog ljudskog prava. Stoga ispravno formulirano pitanje ne glasi: *treba li očuvati život*; nego: *kakav život treba očuvati*.

Jasno je da je već i naznaka konstatacije/pitanja o “životima (ne)vrijednima življenja” – koju sam nazvao “unutarljudskim proširenjem” pojma života, ali se u izvjesnom smislu može nazvati i njegovim “sužavanjem” – izazvala reakcije koje su, konačno, završile u osudi Singera kao “naciste”. No, pritom je bilo (velikim dijelom namjerno) propušteno to da se, primjerice, Singerovo opravdanje pobačaja embrija i fetusa koji bi bili “nevrijedni življenja” ili eutanazija beba rođenih s teškim ireverzibilnim malformacijama ni u kojem slučaju ne zasniva na abortiranju ili eutanaziranju u ime nekog višeg principa, eugeničke čistoće (rasne, nacionalne, ekonomske, socijalne itd.). Singerovo opravdanje pobačaja i eutanazije ne zasniva se na principima tipa “dostojanstva života” ili čak “dostojanstva osobe” (što je, po njemu, osobito sporan pojam). Štoviše, njegovo se opravdanje zapravo uopće ne zasniva na *principima*, osim ako se kao osnovni princip ne uzme bentamovski *princip korisnosti*, koji “odobrava ili osuđuje svaku moguću akciju u skladu s tendencijom koju ta akcija posjeduje da uveća ili umanji sreću osobe čiji su interesi u pitanju”.⁴ Singerova namjera je da se teške odluke, koje su vezane, primjerice, za eutanaziju anencefaličnoga djeteta, u najvećoj mogućoj mjeri prepuste onima koji su *izravno pogođeni* (u ovom slučaju roditelji, ali za dobro onoga tko je pogođen još izravnije, naime djeteta): “Ako su roditelji i njihov lekar koga su konsultovali saglasni u proceni da će život deteta biti toliko bedan ili da će biti li-

šen i minimalnog zadovoljstva da bi bilo nehumano ili beskorisno ako bi mu se život produžavao, onda im se mora dozvoliti da njihovo dete umre što brže i bez patnje.”⁵ Na istoj argumentativnoj osnovi Singer donosi i svoja razmatranja različitih tipova eutanazije, dobrovoljne, nesuglasne, pasivne i aktivne.

Dobro jedinke – koje se ne izvodi iz nekih općih principa već iz svojevrsnog “utilitarističkog računa” – nije dobro nekog “čovjeka”, “osobe” ili “subjekta” već upravo kao što je rečeno: dobro jedinke, pojedinog bića. U nastavku na kratko razmatranje i redefiniranje pojma života i Singerov načelni antispecistički stav može se reći da je po Singeru proturječno zalagati se za pravo na život fetusa ili embrija, a istodobno ubijati životinje iz bilo kojeg razloga.

Posve je jasno da su takvi stavovi izazivali i još izazivaju burne reakcije, i to ne samo zbog naznačenog “nacističkog balasta” pojma eutanazije.

Iako Singer uvijek ističe da njegovo filozofiranje stoji pod imperativom “zdravoga razuma” (*common sense*) – dakle, ne želi se svrstavati u neki posebni *filozofijski sustav* – te da uvijek, u tom smislu, i filozofijske argumente nastoji učiniti maksimalno bliskima moralnim intuicijama, nerijetko i kod mnogih ljudi to, očito, nije tako. Singerova je argumentacija, naime, često u suprotnosti s moralnim osjećajem mnogih ljudi. Nije riječ, dakle, samo o filozofijskim neslaganjima. Imaginarna situacija, u kojoj bi život jednog bolesnog majmuna mo-

150

4 Usp. Jeremy Bentham, *An Introduction to the Principles of Morals and Legislation*; ovdje citirano prema: Risto Tubić (ur.), *Britanska filozofija morala. Etičke teorije od XVII do konca XIX vijeka*, Svjetlost, Sarajevo, 1978., str. 400.

5 Piter Singer, *Praktična etika*, str. 344.

gao biti spašen aktivnom eutanazijom jednog čovjeka u ireverzibilnoj komi, većinu bi ljudi stavila pred izbor čiji bi ishod s velikom vjerojatnošću bio negativan (po majmuna).

U izvrsnoj knjizi *Moralni status životinja* njemački autor Andreas Flury, govoreći o aksiologijama i teorijama Henryja Salta, Petera Singera i Toma Regana, razlog ovog neprihvatanja nalazi u tome što sva tri navedena autora "utemeljuju (svoje) aksiologije često oštrim i za konsenzus rijetko spremnim premisama, te argumentiraju na bazi specifičnih etičkih koncepcija". Flury nadalje zaključuje da modeli Salta, Singera i Regana zato tek djelomice mogu računati na prihvaćanje. Jer: "Tko ne smatra nepobitnom Saltovu spiritualističku postavku, ne dijeli Singerovu vjeru u utilitarizam preferencije ili smatra upitnim važenje Reganove verzije deontološke etike, odbacit će njihove alternativne ljestvice vrijednosti, a time i iz njih rezultirajuće praktične posljedice."⁶

No, bilo da se slažemo sa Singerom ili ne, bilo da prihvaćamo njegove argumente ili ih smatramo samo zgodnim, ali neprihvatljivim ili neprimjenjivim intelektualnim konstrukcijama – Singera možemo prihvatiti kao uvijek dobrodošlu *intelektualnu provokaciju*. Jer i onaj tko se s njime ne slaže, u njemu može naći filozofijski "potkovanog" sugovornika te u sučeljavanju s njegovim argumentima izoštriti i ojačati vlastite.

To vrijedi i za one koji dolaze u opasnost da otklone i samu mogućnost dijaloga sa Singerom kao misliocem koji je, bez ikakve sumnje, provokativan, a nerijetko i vrlo radika-

lan. Moguće je da bi takav dijalog pokazao i neke dodirne točke ovih, čak i načelno različitih, koncepcija. Jer Singerova etika ni u kojem slučaju nije "etika smrti" već upravo "bio-etika", odnosno *etika života*, iako nanovo promišljenog i drukčije shvaćenog života.

BIOETIKA I POLITIKA?

U sjeni i ovdje razmatranih tema Singerove filozofije, gotovo u pravilu uvijek izostaje tematiziranje njezinih etičko-političkih aspekata. Singerovo djelo *Praktična etika* ne samo da pruža mogućnost "iščitavanja" jedne singerovske političke filozofije ili čak etike kulture, već sasvim konkretno razmatra pojedina bitna društvena i politička pitanja suvremenog svijeta.

No, treba napomenuti da za Singera, primjerice, i pobačaj i eutanazija predstavljaju eminentno politička pitanja. Nadalje, to ujedno znači i da su *sva* bioetička pitanja također politička pitanja. Jer, kao što je razmatranje problema pobačaja i eutanazije nemoguće isključivo unutar bio-medicinskih znanosti, već potrebuje i etičko promišljanje, tako ni etičko promišljanje tih problema nije moguće ograničiti samo na etiku (makar se ona nazivala i *bio-etikom*), već je nužno njegovo proširenje u smjeru prava, sociologije, ekonomije i, konačno, politike.

Što to znači za bioetičku problematiku, možda najjasnije dolazi do izražaja unutar rasprave o *ekološkim* temama. U promišljanju ovih problema i osmišljavanju njihovih rješenja podjednako su važne sve znanosti i djelatnosti jer se u svim znanostima i djelatnostima

⁶ Andreas Flury, *Der moralische Status der Tiere. Henry Salt, Peter Singer und Tom Regan*, Verlag Karl Alber, Freiburg – München, 1999., str. 16.

podjednako kriju i uzroci današnje globalne ekološke krize. Da funkcija izoštravanja objekti-va za promatranje tih problema pripada etici, u to nema nikakve sumnje; da etičko ukazivanje na moralne aspekte ekološke krize i njihovo rasvjetljavanje ima osim teorijskog i praktični, mobilizirajući potencijal – i s time se može složiti. No, etika svoj smisao ispunjava tek u unutarnjem jedinstvu filozofije te vanjskom jedinstvu svih znanosti i djelatnosti, od kojih posebno ističem pravo, ekonomiju i politiku.

Ta umreženost problema i međusobna upućenost znanosti i djelatnosti koje se angažiraju na rješavanju tih problema jednih na druge nije, pak, svojstvena samo “bioetičkim pitanjima kao političkim pitanjima”. Naznačena struktura prisutna je i u “strogo političkim” pitanjima.

U onim poglavljima *Praktične etike* u kojima Singer raspravlja o jednakosti ljudi bez obzira na rasnu ili spolnu pripadnost, o svjetskom bogatstvu i siromaštvu te o problemima azilantata i izbjeglica – to dolazi do izražaja u punome svjetlu. Jer: “Pomaganje (bogatih siromašnima, op. H. J.) nije, kao što se obično smatra, akt milosrđa koji je vredan hvale ali ako se ne učini nije nešto rđavo; to je nešto što svako treba da učini.”⁷ Pomaganje bogatih siromašnima je, dakle, *moralno pitanje*. Ili na drugom mjestu: “Kao i pitanje pomoći siromašnima, današnja situacija izbjeglica postavlja jedno etičko pitanje o tome dokle seže naša moralna zajednica. (...) Postoji široko prihvaćeni stav da

mi nemamo moralnu ili pravnu obavezu da uopšte prihvatamo izbeglice; a ako i prihvatimo neke, to govori o našem plemenitom ili humanom karakteru. Iako je ovo stanovište popularno, ono nije samoočevidno moralno valjano.”⁸

U ovim poglavljima Singer se, nakon razmatranja jednakosti svih živih bića, vraća razmatranju jednakosti svih ljudi. “Jednakost” ni ovdje ne znači “genetsku jednakost” već *jednakost u pravima* ili, jasnije rečeno, “ravnopravnost”, primjerice u onom smislu u kojem pojedine feministkinje naglašavaju da njihovi zahtjevi ne ciljaju na “jednakost” već na “ravnopravnost” žena i muškaraca.

Singerova argumentacija je konzistentna. Kao što je polazište njegove obrane prava životinja ili tematiziranje pobačaja i eutanazije predstavljao *princip jednakog uvažavanja interesa*, koji nam “zabranjuje da razmatramo interese drugih koji zavise od njihovih sposobnosti ili drugih svojstava, već nas se tiču samo interesi kao takvi”,⁹ tako je to i u primjerima bogatstva/siromaštva i izbjeglica. Singer kao utilitarist-konkvencijalist smatra da “imigraciona politika treba da se izričito temelji na interesima svih onih kojih se ona tiče. Tamo gde dolazi do sukoba različitih strana, potrebno je da podjednako uvažavamo sve interese, što bi značilo da oni koji su hitniji i osnovniji imaju prednost nad manje bitnim.”¹⁰ Tako se kao temeljni i jedini princip pokazuje princip jednakog uvažavanja interesa: “ako je u našoj moći da sprečimo da se nešto vrlo rđavo dogodi, a da pritom ne žrtvuemo bilo šta

152

7 Piter Singer, *Praktična etika*, str. 232.

8 Ibid., str. 251, 254.

9 Ibid., str. 22.

10 Ibid., str. 258.

što se u pogledu moralnog značaja može uporediti sa tim, onda mi treba to da uradimo”.¹¹

ŠTO JE SINGER HRVATIMA I SRBIMA?

Činjenica da me prijevod Singerove knjige *Praktična etika* obradovao jednako kao i prijevod *Oslobođenja životinja* – iskreno me zbunila. Moram odmah napomenuti da se ne smatram promotorom Singerove misli, da ne pratim pozorno svaki Singerov korak, svaki njegov objavljeni članak ili svaki članak koji je napisan o njemu te da ne znam postoji li, primjerice, prijevod *Practical Ethicsa* na mađarski jezik, niti bi me to posebno uzбудilo. Na knadni pokušaj samo-istumačenja vlastite reakcije na *Praktičnu etiku* doveo me zapravo pred pitanje koje se više čak i ne tiče samoga Singera. Naime: sada postoji prijevod *Animal Liberationa* (*Oslobođenja životinja*), postoji i prijevod *Practical Ethicsa* (*Praktične etike*), no možemo li reći da imamo prijevode dvaju ključnih Singerovih djela?

153

Prije nego što pokušam odgovoriti na ovo pitanje, moram napomenuti da pišem iz ograničene perspektive. Time želim reći da mogu – neskromno govoreći – dobro informirati jugoslavensku publiku o stanju bioetike u Hrvatskoj (iako to ovdje, nažalost, neću učiniti), ali, s druge strane, uopće ne bih znao odgovoriti na pitanje o postojanju i nivou bioetičke rasprave u Jugoslaviji. Također – više zbog vlastita nemara nego zbog manjka interesa – ne bih mogao reći ni kako stoji sa Singerom u Jugoslaviji, ali bih mogao zadovoljavajuće referirati o prijevodima Singera na hrvatski, člancima koji su o njemu u Hrvatskoj objavljeni i, osim toga, s ponosom istaknuti da sam imao priliku upo-

znati Petera Singera za njegova posjeta Zagrebu 1998., kada je predstavio prijevod *Oslobođenja životinja* i održao predavanje *Bioetika na kraju 20. stoljeća*. (*By the way*, tom sam se prilikom mogao uvjeriti da je Singer posve različit od one slike koja se o njemu mogla steći čitajući napadačke članke iz vremena njemačke “afere Singer”. Singer je, stekao sam dojam, čovjek blage ćudi, otvoren za razgovor i druge/drukčije stavove, što dakako nisu mogli vidjeti oni koji su *a priori* otklonili mogućnost dijaloga.)

No, iako ne mogu u potpunosti odgovoriti na pitanje: “Što je Singer Hrvatima i Srbima?” (namjerno pojednostavljujem i ne “uplićem” druge narode i narodnosti višestrukih država Hrvatske i Srbije) – mogu, barem sebi, postaviti pitanje: “Što bi Singer mogao biti Hrvatima i Srbima?”

Nažalost, i ovo mi pitanje daje više novih pitanja negoli odgovora. Nakon prijevoda dviju spominjanih Singerovih knjiga, tko i gdje će prevesti druga Singerova djela, primjerice: *How Are We to Live?* ili *Rethinking Life and Death?* Tko i gdje će prevesti druga djela koja su važna za “životinjska pitanja”: *Animals’ Rights* Henryja Salta ili *The Case for Animal Rights* Toma Regana? Tko i gdje će prevesti brojne druge važne knjige s područja bioetike? I jesu li ova pitanja uopće bitna? Treba li se, naime, to prepustiti tzv. zdravoj konkurenciji, tako da bi srpski prijevod *Praktične etike* učinio suvišnim isti napor nekog hrvatskog prevoditelja i izdavača? I je li u današnjoj situaciji to uopće moguće, odnosno: potpadaju li i prijevodi važnih djela (stručnih ili literarnih) također pod pitanje tzv. kulturne razmjene?

---

¹¹ Ibid., str. 231.

Moja pitanja samo su prijedlog za razmišljanje. Konačni odgovor na pitanje “Imamo li prijevode dvaju ključnih Singerovih djela?” u ovom času ne mogu dati jer on podrazumijeva ne samo “subjektivan” stav već također (i prije svega) pitanja “objektivne prirode”. No, bojim se da bi zbog “objektivnih faktora” odgovor na to pitanje vrlo lako mogao biti negativan.

Na drugoj pak razini nešto sam bliži odgovoru na pitanje o tome što možemo (“Hrvati i Srbi”) naučiti od Singera. Ukratko: čitajmo ga! A čitanje i razračunavanje s njegovim tezama u svakom će slučaju za svakog čitatelja izroditi nešto korisno. Jasnoća njegova stila i slijed njegove argumentacije olakšat će već i samo čitanje. Prethodno nepoznavanje *hardcore* filozofije u Singerovu slučaju također ne predstavlja prepreku. Treba, dakle, samo čitati. Na pitanje “Što?”, a s obzirom na “problematiku” i “problematičnost” ovih geografskih prostora, preporučujem prvenstveno poglavlja *Praktične etike*, koja govore o jednakosti/ravnopravnosti i izbjeglicama. Primjerice, etičko razmatranje problematike izbjeglica, njihova prihvata i odbijanja ne može nigdje biti toliko aktualno i potrebno kao na onim prostorima gdje se po eminentno specističkom principu “humano preseljavalo” (a kasnije i licemjerno “humano vraćalo”), ako se već nije ubijalo i zatvaralo u koncentracijske logore, pripadnike jedne druge grupe, bez obzira po kojem kriteriju ona bila proglašena “drugom/drukčijom”.

No, za one čiji pogled seže i malo dalje od koristi bi bilo promotriti Singerove stavove o “životinjskim temama”, zaštititi životne sredine, medicinskoetičkoj problematici. Jer: ti problemi, koliko god su globalni, isto toliko uvijek nastaju i reflektiraju se na lokalnoj razini, u svakodnevnom životu svako(dnevno)g pojedinca. Tako nam “Singer prvi put među Hrvatima i Srbima” ipak može predstavljati i više od puke filozofske poslastice. Od njega bismo, da ponovim, svi mi mogli nešto i naučiti.

Ako to vrijedi za Singera, onda svakako vrijedi i za bioetiku u cjelini. Priroda bioetike je, po mojemu mišljenju, takva da unapređenje *bioetičke rasprave* ne znači samo unapređenje jedne znanstvene discipline ili više posla za izdavače ili pak profit za organizatore znanstvenih skupova. Bioetika je, da podsjetim na početak teksta, nastala upravo kao *društveni pokret* i može računati na važenje samo dok održava kontakt s tim pokretanjem u društvu. Tako je jedna od temeljnih zadaća bioetike *senzibiliziranje* građana za teme koje se nazivaju bioetičkima. Ili obratno: bioetika može nastati i prosperirati samo tamo gdje postoje barem naznake onoga što je nazvano bioetičkim senzibilitetom. Univerzalnost bioetičkih problema jamstvo je da unapređenje bioetičke rasprave “kod nas” može biti i jedan od glavnih motora za unapređenje “našeg” života.